

POJĘCIE INTONACJI ZDANIOWEJ W JĘZYKOZNAWSTWIE ROSYJSKIM I RADZIECKIM

Rosyjska intonacja zdaniowa jest zjawiskiem bardzo skomplikowanym i najtrudniejszym do zbadania spośród wszystkich suprasegmentalnych elementów systemu fonologicznego. Niektórzy językoznawcy uważają, iż pełni ona bardzo skromną rolę w systemie składniowym języka rosyjskiego, będąc jednym z pomocniczych środków tego systemu. Inni są zdania, że intonacja tworzy oddzielny system i pełni bardzo ważną funkcję w procesie komunikacji językowej. W wyniku tak różnych koncepcji brak w literaturze językoznawczej jednego powszechnie przyjętego poglądu na istotę intonacji zdaniowej i jej funkcję.

Spory na temat interesującego nas zjawiska mają dwojaki charakter: 1) dotyczą istoty intonacji, jej znaczenia i funkcji w procesie komunikacji językowej, 2) znajdują odbicie w różnorodnej metodologii badań, w związku z czym różnie interpretowane są fizykalne cechy intonacji.

Obok terminu „intonacja zdaniowa” w literaturze językoznawczej używane są również określenia: „prozodia”, „melodia mowy”, „rytm i melodia mowy”. Operowanie tym lub innym terminem wiąże się z szerokim lub wąskim pojmowaniem zjawiska intonacji. W świetle współczesnych badań przez intonację zdaniową rozumie się najczęściej zmiany wysokości tonu podstawowego mowy (melodia mowy) oraz następujące pozostałe (nie zawsze wszystkie) komponenty: siłę artykulacyjną sylaby (dźwięku), tempo mówienia, barwę głosu i pauzy.

Celem niniejszego artykułu jest próba przedstawienia zmieniających się z upływem lat poglądów rosyjskich i radzieckich językoznawców na zjawisko rosyjskiej intonacji zdaniowej.

Pierwsza wzmianka o intonacji rosyjskiej należy prawdopodobnie do M. W. Łomonosowa. W *Gramatyce rosyjskiej* (1754—55) autor twierdzi, że w procesie mówienia dają się zauważyć pewne zmiany głosowe. W pracy czytamy — używając współczesnej terminologii — o zmianach wysokości tonu podstawowego mowy (выходка), sile artykulacyjnej dźwięku (напряжение), tempie mówienia (протяжение), barwie głosu (образование). Barwa głosu, zdaniem Łomonosowa, nie zależy od pozostałych komponentów intonacji. Każdego mówiącego cechuje określona barwa głosu, dzięki

której swoich znajomych możemy rozpoznać po brzmieniu głosu, nawet ich nie widząc¹.

Na początku ubiegłego stulecia pojawiła się praca A. Ch. Wostokowa *Szkic o wersyfikacji rosyjskiej*², w której znajdujemy interesujące spostrzeżenia dotyczące intonacji mowy potocznej i recytowanego utworu poetyckiego. W nieprzerwanym ciągu mowy autor wyróżnia „okresy prozodyczne” (прозодические периоды), czyli szeregi wyrazów połączonych jednym głównym (zdaniowym) akcentem. Każdy izolowany wyraz — zauważa Wostokow — jest akcentowany, jednakże w procesie mówienia poszczególne wyrazy już to tracą, już to wzmacniają swój akcent kosztem wyrazów sąsiednich. Główny akcent pada zwykle na pierwsze sylaby okresu prozodycznego; za głównym akcentem następuje nie więcej niż 7—8 nie akcentowanych sylab, to jest tyle, ile człowiek potrafi wypowiedzieć na jednym wydechu. Okresy prozodyczne mogą łączyć się ze sobą, tworząc podwójne lub wielokrotnie złożone zestawy³. Przykłady takich okresów, przytoczone przez Wostokowa, świadczą o tym, iż rozumiał on, że za pomocą intonacji mówiący różnicuje treści wypowiedzi.

Narodziny fonetyki eksperymentalnej na przełomie XIX i XX wieku wniosły wiele nowego do badań nad intonacją. Twórcą rosyjskiej fonetyki eksperymentalnej był W. A. Bogorodicki. W celu jak najdokładniejszego uchwycenia zmian wysokości tonu podstawowego mowy wykorzystywał on w swoich badaniach fortepian, przedstawiając intonację za pomocą zapisu nutowego. Zdawał sobie przy tym sprawę, że uzyskane rezultaty jedynie w sposób przybliżony obrazują toniczną stronę mowy. W *Szkicach o językoznawstwie i języku rosyjskim* (1901)⁴ autor dochodzi do konkluzji, że melodia mowy w języku rosyjskim ściśle związana jest z miejscem akcentu wyrazowego i logicznego. Interwał w zmianach wysokości tonu dochodzi do oktawy. Każdy typ zdania (oznajmujące, pytajne itd.) posiada swoistą strukturę toniczną.

Bogorodicki podkreślał również znaczenie pozostałych komponentów intonacji, a mianowicie siły artykulacyjnej dźwięku, barwy głosu, tempa mówienia, iloczasu samogłosek akcentowanych i pauz. Zjawiska te — jego zdaniem — nabierają szczególnego znaczenia w mowie zabarwionej emocjonalnie.

W pracy zatytułowanej *Zarys ogólny gramatyki rosyjskiej* (1904)⁵ znajdujemy interesujące spostrzeżenia dotyczące związku składni z intonacją.

¹ Zob. M. W. Łomonosow, *Polnoje sobranije soczinienij*, t. 7, Moskwa—Leningrad 1952, s. 395—396.

² A. Ch. Wostokow, *Opyt o russkom stichosłożenii*, wyd. 2, Sanktpietierburg 1817.

³ Zob. A. Ch. Wostokow, op. cit., s. 98—102.

⁴ W. A. Bogorodickij, *Oczerki pa jazykowiedieniju i russkomu jazyku*, wyd. 4, Moskwa 1939.

⁵ W. A. Bogorodickij, *Obszczij kurs russkoj grammatiki*, wyd. 5, Moskwa—Leningrad 1935.

Tak na przykład rozpatrując znaczenie szyku wyrazów w zdaniu pytajnym Bogorodicki zauważa, że inwersja czasami pociąga za sobą zmianę intonacji. Natomiast jedną z charakterystycznych cech zdania złożonego jest — zdaniem autora — pauza, która dzieli takie zdanie zwykle na dwie części. Pierwsza część (bez względu na to, czy jest nią zdanie główne, czy też poboczne) wymawiana jest z intonacją rosnącą, druga zaś — z intonacją opadającą. Intonacja rosnąca sygnalizuje, że myśl zawarta w danym wypowiedzeniu nie jest jeszcze skończona.

Obserwacje poczynione przez Bogorodickiego na temat pewnych zależności istniejących między składnią a intonacją mają charakter raczej marginalny. Bardziej szczegółowo zajmował się tym problemem A. M. Pieszkowski. W roku 1914 ukazała się *Składnia rosyjska w ujęciu naukowym*. Była to pierwsza w rosyjskim językoznawstwie praca z zakresu składni, w której zawarto szczegółową jak na owe czasy analizę związku składni z intonacją.

Autor nie wyjaśnia, co rozumie przez intonację. Analizując natomiast poszczególne kategorie syntaktyczne często zastanawia się nad współzależnością tych ostatnich i intonacji. Z rozważań Pieszkowskiego wynika, że nie dopatrywał się on istotnego znaczenia intonacji zdaniowej w języku mówionym. Przy innej okazji wyjaśniał, że rytm i intonacja to jedynie „pomocnicze środki syntaktyczne”, jako że nie są one kategoriami syntaktycznymi sensu stricto, a zatem w zakres składni mogą wchodzić wyłącznie dzięki jej związkom z psychologią⁶.

Poglądy Pieszkowskiego na znaczenie intonacji w języku mówionym i jej związek z gramatyką pełniejsze odzwierciedlenie znalazły w artykule *Intonacja a gramatyka* (1928). Intonacja określana jest w nim jako „rytm i melodia mowy, pozostające w nierozzerwalnym związku”⁷. Autor wyróżnia trzy funkcje intonacji: 1. emocjonalno-ekspresywną, 2. semantyczną, 3. gramatyczną.

Pierwsza z nich jest — zdaniem Pieszkowskiego — funkcją podstawową, pierwotną, jako że nie tyle za pomocą słów, co właśnie intonacji wyrażamy nasze uczucia. Funkcja druga w języku rosyjskim nie odgrywa szczególnego znaczenia; przejawia się ona rzadko w wyrazach typu *замок — замо́к* lub grupach wyrazowych typu *в одной рубашке* i *в одной рубáшке*, gdzie znaczenie danego wyrazu zależy od intonacji całego połączenia wyrazowego. Powyższa funkcja przejawia się także w przypadku zabarwienia mowy ironią, ponieważ może ona nadać wyrazowi znaczenie przerośnięte. Autora interesuje natomiast gramatyczna funkcja intonacji, a ściślej — związek intonacji zdaniowej z gramatyką. W artykule zawarto szereg oryginalnych stwierdzeń,

⁶ Zob. A. M. Pieszkowski, *Rol wyraziteliwnogo cztenija w obuczenii znakam priepinanija*, [w:] *Izbrannyje trudy*, Moskwa 1959, s. 19.

⁷ A. M. Pieszkowski, *Intonacija i grammatika*, [w:] *Izbrannyje trudy*, Moskwa 1959, s. 177.

których wpływy znajdujemy w poglądach wielu zwolenników teorii Pieszkowskiego. Przyjrzyjmy się im bliżej.

Intonacja zdaniowa — utrzymuje Pieszkowski — jest zjawiskiem skomplikowanym i nie składa się, wbrew pozorom, z sumy intonacji sylaby i taktu. Między intonacją zdaniową a wszystkimi pozostałymi czynnikami syntaktycznymi istnieją następujące stosunki: intonacja i wszystkie pozostałe czynniki syntaktyczne mogą mieć identyczne znaczenie, jednakże najczęściej nie tworzą trwałego związku, lecz — przeciwnie — związek ten jest na ogół dość luźny. Owe skomplikowane stosunki charakteryzuje najlepiej prawo zamiany:

Im jaśniej stosunki syntaktyczne wyrażone są za pomocą środków czysto gramatycznych, tym słabsza może być intonacja (do pełnego zaniku włącznie), i odwrotnie. Im silniejsza intonacja, tym mniejszy może być udział środków gramatycznych (również do pełnego zaniku włącznie)⁸.

Prawo zamiany ilustruje autor wieloma przykładami. Oto niektóre z nich. Pytanie w języku rosyjskim wyrażamy za pomocą określonych środków gramatycznych: wyrazów pomocniczych typu *ли, разве, ужели, неужели*, zaimków pytajnych, np. *кто, как, какой, куда, где* oraz inwersji; oprócz nich istnieje również specyficzna intonacja pytajna. Znajduje ona wyraźne zastosowanie w zdaniach, które nie zawierają gramatycznych środków wyrażenia pytania, w czym przejawia się właśnie prawo zamiany. Na przykład spośród trzech zdań: 1) *Читал ли ты это?* 2) *Читал ты это?* 3) *Ты читал это?* — w zdaniu trzecim, według autora, wzniesienie tonu jest najwyraźniejsze, ponieważ pytanie wyrażone jest wyłącznie za pomocą intonacji, zaś w pierwszych dwóch zdaniach na pytanie wskazuje partykuła *ли* (1) lub inwersja (2).

Powyższy przykład jest mało przekonujący. Wszystkie trzy zdania, aby były pytajnymi, muszą być wypowiedziane z tą samą intonacją pytajną. To, że w jednej z tych wypowiedzi (niekoniecznie w trzeciej) mówiący wyraźniej wznosi ton, świadczy wyłącznie o indywidualnym sposobie wypowiedzania zdania pytajnego i nie zmienia wcale istoty intonacji pytajnej.

O wiele ciekawszy jest inny przykład. Pieszkowski zauważa, że przy wyrażeniu rozkazu i życzeń w języku rosyjskim zachodzi następująca współzależność intonacji i gramatyki: a) zdania z czasownikami w 2 osobie trybu rozkazującego mogą być wymawiane bez specyficznej intonacji rozkazującej (*Накрывайте на стол. Не забудьте запереть дверь*), b) zdania (lub równoważniki zdań) bez wymienionych wyżej czasowników mogą być wymawiane z intonacją rozkazującą (*Карету мне, карету! Пошел вон! Направо! Вперед!*). Łatwo dostrzec, że w tym przypadku potwierdza się prawo zamiany. Pozostałe przykłady nie zawsze jednak w sposób równie oczywisty przekonują nas o niezawodnym działaniu owego prawa.

Rozważania autora nad związkiem intonacji zdaniowej z gramatyką

⁸ A. M. Pieszkowski, op. cit., s. 181.

kończą się stwierdzeniem, iż gramatyczna funkcja intonacji jest mimo wszystko funkcją epizodyczną, przypadkową, bowiem istota intonacji tkwi w jej wartościach emocjonalno-ekspresywnych.

Obserwacje poczynione przez Pieszkowskiego nad intonacją zdaniową i jej związkiem z gramatyką są nadal w wielu miejscach bardzo interesujące. Jak już wspomniano, trwałe ślady w poglądach jego zwolenników pozostało zwłaszcza prawo zamiany. Jednakże w świetle współczesnych badań przedstawione wyżej pojęcie intonacji trudno uważać za w pełni prawdziwe. Przede wszystkim rytm i melodia mowy, o których pisze Pieszkowski, to zaledwie dwa spośród kilku komponentów intonacji zdaniowej. Najistotniejsza funkcja intonacji nie polega bynajmniej na kształtowaniu emocjonalno-ekspresywnej strony mowy, lecz na różnicowaniu treści wypowiedzi. Nie ulega również wątpliwości, że czynniki intonacyjne i formalno-gramatyczne są ściśle ze sobą związane. Pomimo pewnych sprzeczności poglądy Pieszkowskiego są jednak wystarczająco cenne, pamiętać bowiem należy, że stały się one załazkiem językoznawczych teorii rosyjskiej intonacji zdaniowej.

Bardzo kontrowersyjne stanowisko w badaniach nad intonacją języka rosyjskiego reprezentował W. N. Wsiewołodski-Gerngross, nazywany twórcą muzycznej teorii intonacji. Badania przeprowadzał on wyłącznie w aspekcie muzyczno-fonetycznym w oderwaniu od semantycznej i emocjonalno-ekspresywnej strony mowy. Proponował, by intonację przedstawiać za pomocą zapisu nutowego w postaci tzw. „melodii fonetycznej”. Poglądy autora *Teorii intonacji rosyjskiego języka mówionego* (1922) są oryginalnością znacznie odbiegają od wszystkich pozostałych.

Intonacja języka mówionego — twierdzi Wsiewołodski-Gerngross — to „odpowiadające szeregowi sylab kolejno następujące po sobie tony, różniące się pod względem wysokości, siły, tempa i barwy”⁹. Rytm — wyjaśnia autor — nie jest samodzielnym komponentem intonacji, lecz składa się z czterech wymienionych wyżej składników.

Zdaniem Wsiewołodskiego-Gerngrossa, intonacja istniała już wtedy, gdy porozumiewano się jeszcze bez pomocy słów. Języki ludów pierwotnych były językami intonacji i nie zawierały najmniejszego choćby zasobu leksykalnego. W miarę wzbogacania się owego zasobu znaczenie intonacji malało. Świadczy o tym jakoby współczesny stan języków nowożytnych: im mniej bogaty leksykalnie język, tym większą rolę odgrywa w nim intonacja. Trudno stanowczo zaprzeczyć takiej hipotezie, wydaje się ona jednak wątpliwa.

Autor rozwija następnie myśl W. A. Bogorodickiego, że każdy język mówiony posiada swoistą intonację¹⁰. Nie tylko każdy język, wyjaśnia Wsiewołodski-Gerngross, lecz nawet gwara. Mało tego — każdy mówiący po-

⁹ W. N. Wsiewołodskij-Gerngross, *Teorija russkoj rieczewoj intonacyi*, Piotrograd 1922, s. 5.

¹⁰ Por. W. A. Bogorodickij, *Oczerki po jazykowiedieniju i russkomu jazyku*, wyd. 4, Moskwa 1939, s. 134.

sługuje się indywidualną intonacją, co wytłumaczyć można „płcią, wiekiem, temperamentem, rozwojem intelektualnym, wychowaniem, charakterem, rozmiarami krtani oraz innymi anatomiczno-fizjologicznymi i psychologicznymi różnicami. Do tego dołącza się jeszcze wpływ uprawianego zawodu...”¹¹. Oczywiście tego typu stwierdzenie mogło powstać wyłącznie pod przemożnym wpływem percepcji języka mówionego. Indywidualnych wariantów intonacyjnych w żadnym wypadku nie można traktować jako indywidualnej intonacji w sensie odrębnego systemu.

Pojęcie intonacji ściśle związane jest z pojęciem średniego tonu mowy. Ton średni, dominujący w procesie mówienia, to taki — zauważa autor, — na wysokości którego zaczynamy zwykle naszą wypowiedź. Melodia tonu średniego ulega indywidualnym nieznacznym odchyleniom, zaś pod wpływem emocji bądź to rośnie, bądź też opada. Ton średni wyznacza tonację mowy, której czasokres mierzymy tzw. taktami (речево́й такт). Owe takty — zdaniem Wsiewołodskiego-Gerngrossa — tworzą grupy sylab, połączonych wspólnym akcentem logicznym. Takty oddzielone są od siebie pauzami.

Akcent logiczny — twierdzi autor — charakteryzuje się silniejszym przyciskiem, który stawiamy na sylabie akcentowanej jednego ze słów taktu, jak również akcentem tonicznym. W języku rosyjskim akcent toniczny służy przede wszystkim do wyrażania emocji, zaś akcent logiczny, będący głównym akcentem zdaniowym, decyduje o treści wypowiedzi. Akcenty logiczne poszczególnych taktów mogą różnić się siłą przycisku.

Na tempo mówienia — zwraca uwagę Wsiewołodski-Gerngross — wpływają dwa zjawiska: samo brzmienie i pauzy. Oba są równie ważne, jako że tempo mówienia — to najbardziej subiektywny składnik intonacji. Na tempo mowy w procesie czytania nie powinny wpływać znaki interpunkcyjne, ponieważ jedynie w sposób przybliżony wskazują one na pożądane pauzy i modulacje melodyczne.

W pracy znajdujemy charakterystykę 16 typów intonacji: pytającej, wykrzyknikowej, intonacji zdziwienia, intonacji wołacza (звательная), twierdzącej, przekonywująco-pouczającej, rzeczowej (положительная), proszącej, zapraszającej, nakłaniającej, rozkazującej, porównującej, intonacji związku przyczynowego lub braku takowego (интонация перерыва или связи), wyliczającej, oznajmującej oraz indyferentnej¹². Powyższa klasyfikacja mogła powstać jedynie w wyniku badań percepcji intonacji, nie zaś jej istotnego charakteru. Potwierdzają to następujące słowa autora:

Rozumie się samo przez się, że można byłoby wyróżnić tyle intonacji, ile jest stanów psychicznych, tzn. $n+1$ ...¹³.

Wreszcie warto zauważyć, że przeciwstawiając swoją teorię innym i podając je krytyce, Wsiewołodski-Gerngross szczególnie ostro występował

¹¹ W. N. Wsiewołodskij-Gerngross, op. cit., s. 11.

¹² Tamże, s. 50.

¹³ Tamże.

przeciwko Pieszkowskiemu jako przedstawicielowi syntaktycznej teorii intonacji. Błędne były, jego zdaniem, podstawowe założenia tej teorii, nie należy bowiem, jak to czynił Pieszkowski, dopatrywać się związku przyczynowego między intonacją a syntaktyczno-stylistyczną strukturą zdania.

Praca Wsiewołodskiego-Gerngrossa odegrała w swoim czasie bardzo pozytywną rolę. Było to pierwsze w historii rosyjskich badań ujęcie intonacji od strony muzyczno-fonetycznej. I choć teoria ta miejscami jest kontrowersyjna, pewne spostrzeżenia autora zachowały aktualność do dnia dzisiejszego.

W historii rozwoju nauki o intonacji poczesne miejsce zajmuje L. W. Szczerba. Sławista i romanista, w *Fonetyce języka francuskiego* (1937) napełnił Szczerba nową treścią pojęcie syntagmy¹⁴ — używane dotąd w innym znaczeniu — który to termin wszedł od tej pory na stałe do słownictwa radzieckich badań nad intonacją zdaniową. Aczkolwiek swoje spostrzeżenia opierał autor na materiale języka francuskiego, odnoszą się one w pełni również do języka rosyjskiego.

Ciąg mowy w języku francuskim — twierdzi Szczerba — przedstawia się jako kolejne następstwo grup wyrazowych, nie zaś izolowanych wyrazów. Grupa wyrazowa tworzy wspólną semantyczną całość i posiada tylko jeden akcent na końcowym wyrazie grupy. W ślad za fonetykiem francuskim, M. Grammontem, owe grupy wyrazowe nazywa Szczerba grupami rytmicznymi (ритмическая группа). Grupy połączone są akcentem rytmicznym. Za pomocą szeregu przykładów autor udowadnia jak ważną sprawą jest prawidłowe członowanie (членение) wypowiedzeń, czyli należyte rozstawienie akcentów rytmicznych, mogących cieniować znaczenie wypowiedzi.

Grupy rytmiczne — pisze Szczerba — mogą łączyć się w procesie mówienia w jedną semantyczną całość. Tak więc ciąg mowy składa się z syntagm. Syntagma zatem to intonacyjnie niepodzielna jednostka ciągu mowy, będąca częścią semantycznej całości. Na ostatnim słowie syntagmy kładziemy silniejszy przycisk. Syntagmy mogą, choć nie muszą, być oddzielone od siebie pauzami¹⁵.

Trudno przecenić znaczenie powyższych uwag, bowiem pojęcie syntagmy w rozumieniu Szczerby — choć niejednokrotnie uzupełniane przez językoznawców — wniosło wiele nowego do badań nad intonacją.

Sporo interesującego materiału na temat samego pojęcia intonacji, jej znaczenia i funkcji, jak również wzajemnego związku między intonacją a członowaniem wypowiedzeń znajdujemy w artykule J. W. Krotiewicza *Z zagadnień segmentacji ciągu mowy* (1946)¹⁶.

¹⁴ Szczerba zapożyczył ten termin od J. Baudouina de Courtenay, używając go po raz pierwszy w artykule *O czastkach rieczki w russkom jazykie* („Russkaja riecz”, Nowaja sierija, I, Lenin-grad 1927). Terminu „syntagma” J. Baudouin de Courtenay używał dla oznaczenia słowa jako elementu wypowiedzi.

¹⁵ Zob. L. W. Szczerba, *Fonietika francuzskiego jazyka*, wyd. 7, Moskwa 1963, s. 86—87.

¹⁶ J. W. Krotiewicz, *K woprosu o sintagmaticzeskom czenenii rieczewogo potoka*. „Naukowi zapysky Lwiwskoho Derżawnoho Uniwersitetu” 1946, t. III, serija fitołohyczna, wypusk druhyj.

Krotiewicz pojmuje i charakteryzuje intonację jako foniczną stronę mowy ściśle związaną z treścią wypowiedzi. Zdaniem autora intonację tradycyjnie pojmuje się zbyt wąsko. Tymczasem same zmiany wysokości tonu nie stanowią jeszcze intonacji, należy bowiem mieć na uwadze również takie komponenty, jak siłę artykulacyjną sylaby, tempo mówienia, barwę głosu, a w szczególności pauzy.

Za pomocą intonacji kształtujemy zarówno „intelektualną”, jak i emocjonalną stronę mowy. Jednakże główna funkcja intonacji — podkreśla Krotiewicz — polega na wyrażaniu określonych treści wypowiedzi.

Znaczenie intonacji w języku mówionym jest tak duże — kontynuuje autor — że czasami stosunki wzajemne między poszczególnymi wyrazami zdania wyrażone są wyłącznie za pomocą intonacji. Dlatego też intonacja spełnia niekiedy funkcję gramatyczną. Zjawisko to występuje wtedy, gdy za pomocą środków czysto gramatycznych nie można wyrazić określonego syntaktycznego znaczenia danego zdania. Jak widać, autor nawiązuje w tym miejscu do znanego prawa zamiany, sformułowanego przez Pieszkowskiego¹⁷.

Główną uwagę w swym artykule zwraca Krotiewicz na członowanie ciągu mowy, podkreślając nierozzerwalny związek łączący to zjawisko z intonacją. Autor uważa, że w języku rosyjskim ciąg mowy przedstawia się jako kolejne następstwo zdań rozczłonowanych na syntagmy, a nie na poszczególne wyrazy. Tym samym Krotiewicz nie zgadza się ze Szczerbą, który upatrywał podobne zjawisko w języku francuskim, nie znajdując go w rosyjskim¹⁸.

Zajmując się problemem członowania ciągu mowy na syntagmy Krotiewicz zbyt wielką wagę przywiązuje do pauz i tzw. półpauz, nie wspominając prawie wcale o roli melodii. Tymczasem wiadomo, że głównie melodia mowy decyduje o takim czy innym członowaniu wypowiedzeń. Prawdziwe natomiast jest spostrzeżenie autora dotyczące przyczyn, od których zależy czasokres pauz. Im ściślej znaczeniowo związane są poszczególne człony wypowiedzenia oddzielone pauzą — twierdzi Krotiewicz — im szybsze jest tempo mówienia i wyższy ton, im krótszy jest poprzedzający pauzę człon wypowiedzenia — tym krócej trwa pauza — i *vice versa*¹⁹.

Przegląd najważniejszych sądów o zjawisku intonacji w językoznawstwie rosyjskim i radzieckim byłby niepełny bez wzmianki o pracy A. N. Gwozdiewa *O fonologicznych środkach języka rosyjskiego* (1949). Oprócz analizy funkcji fonemów języka rosyjskiego, praca zawiera sporo uwag o intonacji

¹⁷ Por. z cytatem na s. 184 niniejszego artykułu.

¹⁸ Szczerba pisał, że „...ciąg mowy w języku rosyjskim — to kolejno następujące po sobie wyrazy, dzięki temu, że każdy z nich wyodrębniony jest akcentem wyrazowym...” (L. W. Szczerba, op. cit., s. 83).

¹⁹ J. W. Krotiewicz, op. cit., s. 98.

rozumianej jako melodia mowy. Intonację bowiem, jak również różnego rodzaju akcenty i pauzy, zalicza Gwozdiew do dystynktywnych cech mowy ludzkiej. Warto zauważyć, że był on pierwszym rosyjskim językoznawcą, który tak szeroko pojmował fonologię.

W pracy znajdujemy szereg przykładów doskonale ilustrujących znaczenie akcentu zdaniowego w języku rosyjskim, którego właściwe rozmieszczenie ma wpływ na treść całego wypowiedzenia. Oto dwa przykłady: w zdaniu *У нее только две дочери* informujemy, że ona nie ma synów, zaś zdanie *У нее только две дочери* mówi o ilości córek; *Брат приехал* — to odpowiedź na pytanie *Приехал ли брат?*, natomiast *Брат приехал* — odpowiada na pytanie *Кто приехал?*

Bardzo cenne są wnikliwe obserwacje autora dotyczące zmian treści wypowiedzenia w zależności od członowania ciągu mowy. Oto niektóre z przykładów:

1. Как удивили / его слова / брата.
Как удивили его / слова брата.
2. У нас / с братом беда.
У нас с братом / беда.
3. Это общежитие — / для студентов.
Это — / общежитие для студентов.

Człony wypowiedzenia nazywa Gwozdiew taktami w mówieniu, nie zaś syntagmami, zaznaczając, że ma na uwadze jedynie fonetyczną stronę zjawiska. Autor nie wyjaśnia jednak bliżej różnicy między taktem a syntagmą. Pewną niekonsekwencją jest również fakt, że samo członowanie wypowiedzeń na takty analizowane jest zarówno w płaszczyźnie fonetycznej, jak i syntaktycznej.

Znamienna jest uwaga Gwozdiewa dotycząca roli pauz w procesie członowania ciągu mowy. Otóż „nawet pełna przerwa w mówieniu nie czyni wrażenia końca wypowiedzi, jeśli nie jest on wyrażony za pomocą intonacji”²⁰. Dlatego pauzę nazywa autor czynnikiem, który nie może być wykorzystany dla dyferencjacji mowy, w przeciwieństwie na przykład do melodii.

W związku z członowaniem wypowiedzeń Gwozdiew zwraca uwagę, że akcent zdaniowy nie zawsze kładziemy na ostatnim słowie syntagmy (jak twierdził Szczerba) czy taktu. Można przecież powiedzieć: *Она решила | не рѣзать яблоко* lub *Наконѣц-то мы | переехали на новую квартиру*. Tak więc wywody Szczerby o miejscu akcentu zdaniowego zostały uzupełnione dzięki obserwacjom Gwozdiewa: akcent zdaniowy w obrębie jednego taktu w mówieniu (a zatem i syntagmy) może ulegać przemieszczaniu.

Wiele miejsca w analizowanej pracy zajmuje problem melodii mowy jako jednego z fonologicznych środków języka rosyjskiego. Autor rozpa-

²⁰ A. N. Gwozdiew, *O fonologicznych srodkach russkogo jazyka*, Moskwa—Leningrad 1949, s. 155.

truje melodie różnego rodzaju zdań, czyni to jednak — jak większość językoznawców — od strony percepcji ciągu mowy. Uległa w ten sposób zatarciu sama istota melodii mowy. Słuszna jest natomiast następująca konkluzja: „Intonacyjna strona mowy jest nadzwyczaj bogata w odcienie, lecz bardzo wyraźnych różnic jest niewiele“²¹ (podkr.moje —E.S).

W latach powojennych zjawisko intonacji rosyjskiej coraz częściej interesuje specjalistów z zakresu fonetyki eksperymentalnej. Posługują się oni chętnie aparaturą elektroakustyczną, umożliwiającą utrwalanie mowy ciągłej w postaci zapisu oscylograficznego. W literaturze językoznawczej pojawia się cały szereg prac — artykułów w czasopismach naukowych oraz rozpraw kandydackich — poświęconych analizie konstrukcji intonacyjnych poszczególnych komunikatywnych typów zdań. Większość tych prac stanowi po prostu opis wyłącznie fizykalnych cech empirycznie otrzymanych linii intonacyjnych różnego rodzaju wypowiedzi.

Charakterystycznym przykładem takiego właśnie podejścia do przedmiotu badań są prace W. A. Artiomowa i jego zwolenników. Tak na przykład eksperyment przeprowadzony przez Artiomowa przy pomocy 15 lektorów wykazał, że równoważnik zdania *Осторожно* wypowiedziany został aż z 22 rodzajami intonacji: uprzejmej prośby, twierdzenia, ostrzeżenia, zaproszenia, żalu, wyliczenia, prośby, oznajmienia, porównania, obojętności, zdziwienia, nakłaniania, kategorycznego rozkazu, pouczenia, rozkazu, przekonania, emocjonalnej prośby, zdumienia, pogroźki, groźby, intonacji pytającej i wykrzyknikowej²².

Nie ulega wątpliwości, że tego typu badania, mimo iż oparte są na skądinąd wiernych zapisach oscylograficznych, nie mówią jeszcze niczego o systemie intonacyjnym języka rosyjskiego. Brak w nich bowiem odpowiedniej systematyzacji eksperymentalnych danych, która uwzględniałaby charakterystyczne cechy intonacji jako jednostki języka.

Tym spośród językoznawców, którzy utrzymują, że intonacja jest zjawiskiem subiektywnym, że każdego mówiącego cechuje inna intonacja, że wreszcie język nie posiada określonego systemu intonacyjnego — odpowiada w pracy *Fonetyka ogólna* (1960) L. R. Zinder.

Gdybyśmy przyjęli — pisze autor — że intonacja jest zjawiskiem subiektywnym, musieliśmy jednocześnie stwierdzić, iż nie pełni ona w języku funkcji komunikatywnej. Intonacja jako zjawisko subiektywne byłaby dla odbiorców mowy niezrozumiała. Skoro jednak ją rozumiemy, czyli wiążemy z nią określone treści, jasną jest rzeczą, że intonacja posiada obiektywne lingwistyczne znaczenie. Wszelkie niuanse intonacyjne występujące w mowie poszczególnych osób, podobnie jak warianty realizacji fonemów, nie mają lingwistycznego znaczenia i nie przeczą istnieniu w języku określonego systemu intonacyjnego²³.

²¹ Tamże, s. 165.

²² W. A. Artiomow, *K woprosu ob intonacyi russkogo jazyka*, „Uczonyje zapiski I MGPIIJ” 1953, t. 6, s. 13.

²³ Zob. L. R. Zinder, *Obszczaja fonietika*, Leningrad 1960, s. 273—274.

Momentem zwrotnym w badaniach nad intonacją języka rosyjskiego są prace J. A. Bryzgunowej. Za cel analizy wysunęła Bryzgunowa formalne linie intonacyjne, nie zaś intonację poszczególnych konstrukcji syntaktycznych. Wynikiem słuchowo-instrumentalnej analizy mowy (zarówno w procesie mówienia, jak i głośnego czytania) jest następujące stwierdzenie:

W języku rosyjskim jest kilka (podkr. moje — E. S.) jednostek intonacyjnych, posiadających charakterystyczne brzmienie. Nie ma syntaktycznych typów intonacji, czyli intonacji poszczególnych zdań. Istnieją natomiast właściwości użycia i percepcji jednych i tych samych jednostek intonacyjnych w różnorodnych pod względem leksykalno-syntaktycznym strukturach²⁴.

Przed przystąpieniem do krótkiej prezentacji teorii Bryzgunowej²⁵ zaznaczyć wypada, jak rozumie ona samo pojęcie intonacji. Otóż — jej zdaniem — intonację tworzy kilka wzajemnie powiązanych ze sobą komponentów, spośród których najistotniejszym jest melodia tonu podstawowego mowy, pozostałe zaś to siła artykulacyjna dźwięku, barwa głosu i tempo mówienia. Za pomocą intonacji wyrażamy określone treści wypowiedzi (ściślej — sens zdania lub odcienie znaczeniowe zdania) i emocje. Intonacja wiąże się ściśle z leksykalno-syntaktyczną strukturą wypowiedzi.

Bryzgunowa wyróżnia w intonacji rosyjskiej pięć zasadniczych typów konstrukcji intonacyjnych (интонационные конструкции — w skrócie IK). Kryterium owej klasyfikacji — to fonetyczne i semantyczne cechy ciągu mowy. Tak więc każda konstrukcja intonacyjna charakteryzuje się specyficznym brzmieniem, a ponadto każda z nich służy do różnicowania treści wypowiedzeń. Oto typowe przykłady jednosyntagmowych²⁶ wypowiedzeń, które realizowane są za pomocą zasadniczych typów intonacji:

Наташа поэт. (IK-1)
 Как поэт Наташа? (IK-2)
 Наташа поэт? (IK-3)
 А Антон? (IK-4)
 Как поэт Наташа! (IK-5)

Najbardziej istotną cechą każdej konstrukcji intonacyjnej jest zmiana wysokości tonu mowy. Chodzi tu o takie podwyższenie lub obniżenie tonu, które decyduje o rodzaju wypowiedzenia (na przykład: pytanie — oznajmienie,

²⁴ J. A. Bryzgunowa, *Osnownyje typy intonacyonnych konstrukcyj w russkom jazykie i ich wosprijatije* [w:] *Proceedings of the Sixth International Congress of Phonetic Sciences*, Prague 1970, s. 219.

²⁵ Powyższa teoria wyłożona została w pracy: J. A. Bryzgunowa, *Praktičeskaja fonetika i intonacija russkogo jazyka. Posobie dla priepodawatielej, zanimajuszczichsia s inostrancami*, Moskwa 1963 oraz częściowo zmodyfikowana i uzupełniona w: J. A. Bryzgunowa, *Zwuki i intonacija russkoj riecz. Lingafonnyj kurs dla inostrancew*, Moskwa 1969.

²⁶ W ślad za L. W. Szczerbą terminu „syntagma” używa Bryzgunowa dla określenia niepodzielnej intonacyjnie jednostki mowy ciągłej, będącej częścią semantycznej całości. Syntagmą może więc być jeden wyraz, kilka wyrazów lub całe zdanie (zob. J. A. Bryzgunowa, *Praktičeskaja fonetika...*, op. cit., s. 159).

rodzaje pytań). Nieistotne zatem są w tym względzie indywidualne warianty zmian wysokości tonu.

Owe istotne podwyższenie lub obniżenie tonu wypowiedzi występuje w tzw. centrum intonacyjnym konstrukcji (odpowiednik akcentu zdaniowego). Jest to fonologicznie relewantna część konstrukcji intonacyjnej. Każda konstrukcja może ponadto (lecz nie musi) zawierać część przedakcentową i poakcentową lub tylko jedną z nich. Zarówno część przedakcentowa, jak i poakcentowa może zawierać tylko jedną sylabę lub obejmować kilka wyrazów wymawianych bez pauzy. Są to fonetyczne pozycje konstrukcji intonacyjnych.

W obrębie każdego typu konstrukcji intonacyjnej dopuszczalne są nieznaczne odchylenia w wysokości tonu mowy, w tempie mówienia oraz w stopniu przycisku wyrazowego. Nie zmieniają one treści wypowiedzenia, lecz nadają mu określone zabarwienie emocjonalne.

Jak już wspomniano, badania Bryzgunowej oparte zostały na słuchowo-instrumentalnej analizie szeregu wypowiedzi. Końcowym graficznym rezultatem badań są schematy linii intonacyjnych poszczególnych typów intonacji. Schematy, które powstały w oparciu o szczegółowe wykresy, wzbogaca autorka odpowiednimi komentarzami.

Na tym nie kończy się opis systemu intonacyjnego języka rosyjskiego. Jest to zaledwie pierwsza część badań. Druga dotyczy problemu użycia w mowie i percepcji słuchowej zasadniczych typów konstrukcji intonacyjnych. Występowanie określonego typu intonacji — twierdzi Bryzgunowa — uzależnione jest w dużej mierze od leksykalno-syntaktycznej budowy wypowiedzeń, częściowo zaś również od konsytuacji. Autorka charakteryzuje wpływ zmiany typu intonacji, różnego rozczłonowania zdań na syntagmy, zmiany miejsca centrum intonacyjnego oraz innych czynników na różnicowanie sensu lub odcieni znaczeniowych wypowiedzeń czy wreszcie emocjonalno-stylistycznego ich zabarwienia.

Radzieccy językoznawcy przedstawioną powyżej teorię systemu intonacyjnego języka rosyjskiego oceniają, jak dotychczas, bardzo różnie. Niektórzy, szczególnie zaś fonetycy, zarzucają Bryzgunowej uchybienia w metodologii badań, inni podkreślają, że jest to system mocno uproszczony. W dalszym ciągu prowadzone są badania nad intonacją poszczególnych typów zdań. A przecież — jak słusznie zauważa L. L. Bułanin w pracy *Fonetyka współczesnego języka rosyjskiego* (1970) — „przy opisie intonacji należy brać pod uwagę przede wszystkim podstawowe typy intonacji, charakteryzujące się wyraźnie zróżnicowanymi cechami”²⁷. Warto dodać, że w pracy Bułanina znajdujemy oddzielny obszerny rozdział poświęcony intonacji, która przedstawiona jest w dużej części w oparciu o badania Bryzgunowej.

²⁷ L. L. Bułanin, *Fonietika sowriemiennogo russkogo jazyka*, Moskwa 1970, s. 169.

Wydaje się, że z wszystkich dotychczasowych koncepcji rosyjskiej intonacji zdaniowej najbardziej dojrzałą, a zarazem najpełniejszą jest teoria J. A. Bryzgunowej. Stanowi ona jedyną w językoznawstwie radzieckim typologiczną klasyfikację intonacji. Teoria ta jest tym cenniejsza, że nadaje się do wykorzystania w procesie nauczania języka rosyjskiego obcokrajowców.

Эдвард Шендзелёж

ПОНЯТИЕ ФРАЗОВОЙ ИНТОНАЦИИ В РУССКОМ И СОВЕТСКОМ ЯЗЫКОЗНАНИИ

В статье обсуждаются изменявшиеся с течением времени взгляды русских и советских языковедов на фразовую интонацию русского языка.

В лингвистической литературе отсутствует единое понимание русской фразовой интонации. В связи с этим, автор статьи пытается ответить на следующие вопросы: 1) как формировались взгляды на само понимание интонации, на ее значение и функции в процессе языкового общения, 2) как изменялось толкование физических особенностей интонации в зависимости от развития методологии исследований.

Автор статьи приходит к выводу, что наиболее обоснованное и полное понятие фразовой интонации русского языка введено Брызгуновой. Ее теория представляет собой типологическую классификацию русской речевой интонации.

Edward Szędzielorz

THE CONCEPTION OF SENTENCE INTONATION IN RUSSIAN AND SOVIET LINGUISTICS

The paper discusses the Russian and Soviet linguists' changing from year-to-year views upon the phenomenon of the Russian sentence intonation.

In linguistic literature no one generally accepted conception of this phenomenon can be found. Therefore the author of the paper tries to answer the following questions:

- 1) how the views on the essence of intonation, its importance and functions in the process of the linguistic communication were formed;
- 2) what changes did the interpretation of the physical traits of intonation undergo together with the development of the methodology of investigation?

The author concludes that the most comprehensive and mature conception of the Russian sentence intonation can be found in Bryzgunova's theory, which contains the classification of the different types of Russian intonation.